

Jelena S. Petković
Nikola T. Božilović

УДК 159.7:323.1]:316.64-057.87(497)
Originalni naučni rad

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Niš

KULTURNI IDENTITETI I NACIONALNE RAZNOLIKOSTI (komparativna analiza rezultata istraživanja stavova studenata u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj)²⁴

Rezime: Osnovni cilj rada je da se razmotre sličnosti i razlike u percepciji kulturne raznolikosti zasnovane na nacionalnoj pripadnosti koje su prisutne kod studenata u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, odnosno da se uporednom analizom ukaže na specifičnosti stavova studenata prema ostvarivanju kulturnih prava nacionalnih manjina u okviru svakodnevnih životnih praksi. Pruža se uvid u vrednosne orijentacije studenata iz tri posmatrane zemlje, markiranjem njihovih stavova koji se mogu smatrati ekspresijom *etnocentrizma*, s jedne, ili *kulturnog relativizma*, s druge strane. Na osnovu prikupljene empirijske građe, naročito rezultata istraživanja sprovedenog tokom akademske 2012/13. godine u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, autori se posvećuju kritičkoj analizi održivosti kulturnog identiteta u kontekstu nacionalnih raznolikosti i promišljaju aktuelne društvene kontekste u Srbiji i na Balkanu koji doprinose i/ili otežavaju senzibilisanje mladih i ostalih društvenih aktera za demokratske kulturne vrednosti.

Ključne reči: kultura, identiteti, nacionalne raznolikosti, etnocentrizam, kulturni relativizam.

---

²⁴ Rad je saopšten na međunarodnom naučnom skupu *Odnos tradicije i modernizacije u oblikovanju identitarne kulture društvenih grupa u savremenosti (Komparativna analiza rezultata istraživanja/istraživačkih iskustava u Srbiji i na Balkanu na ovu temu)*, koji je održan 27. maja 2016. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu. Urađen je u okviru projekta *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija (179074)*, koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Ovaj rad nastao je u okviru potprojekta *Modernizacija, kulturni identiteti i prikazivanje raznolikosti*, koji predstavlja deo makroprojekta „Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija“ (179074). Realizovao ga je Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (planirani projektni ciklus 2011-2014), pod rukovodstvom dr Ljubiše Mitrovića, profesora emeritusa Filozofskog fakulteta u Nišu.

U skladu sa određenim konceptualnim okvirom, istraživanju se pristupilo s osnovnom namerom da se sagleda mesto i uloga kulture u savremenim društvenim promenama na Balkanu, proučavajući i specifikujući kulturne odrednice regiona. Posebno je apostrofiran odnos tradicije i modernizacije i u tom kontekstu proces konstituisanja i transformacije nacionalnih i kulturnih identiteta u postsocijalističkim balkanskim društvima (srpskom, makedonskom i bugarskom), pod uticajem procesa tranzicije, globalizacije i evrointegracije, kojima su pomenuta društva izložena. Ovo naročito imajući u vidu da su u procesima društvenih transformacija savremeni nacionalni identiteti na Balkanu razapeti između retradicionalizacije i modernizacije, kao i da se koreni društvene i ekonomske krize, koja se prevashodno povezuje sa disfunkcionalnošću celine društvenih institucija, nalaze dublje u previranjima kulturnog života.

Kulturni i etnički pluralizam je realnost gotovo svih savremenih društava te se intrekulturalizam i uvažavanje drugog i drugačijeg postavlja kao poželjne koncepcije organizacije života više kultura u nekom društvu. Radi se o zapravo o načelu kulturno senzibilisane nacionalne politike, o svojevrsnom modelu kulturne politike koji u središte rasprave uvodi *pravo na različitost* i uređivanje odnosa u državi sa različitim nacionalnim, etničkim i kulturnim identitetima, koji značajno obeležavaju dinamiku i strukturu nastajućih društvenih promena. Pri tome se naglašava težnja za uspostavljanjem pluralističkog društva u kojem će biti prevaziđena svaka isključivost i ostvariti koegzistencija, međusobna tolerancija i ravnopravnost različitih kultura i naroda. Novija istorijska iskustva balkanskih društava, međutim, svedoče da se očuvanje autentičnosti različitih naroda i kultura, kao i mogućnost njihovog plodotvornog interakcijskog delovanja češće verbalno zagovaraju negoli praktično realizuju.

Sumirajući dosadašnje projektne aktivnosti, čija se realizacija bliži kraju, autori u ovom radu ukazuju na sličnosti i razlike u percepciji kulturne raznolikosti zasnovane na nacionalnoj pripadnosti koje su prisutne kod studenata u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj. Na osnovu prikupljene empirijske građe, autori se posvećuju kritičkoj analizi održivosti kulturnog identiteta u kontekstu nacionalnih raznolikosti i promišljaju aktuelne društvene kontekste u Srbiji i na Balkanu koji doprinose i/ili otežavaju senzibilisanje mladih i ostalih društvenih aktera za demo-

kratske kulturne vrednosti. Istraživanje je sprovedeno na reprezentativnom uzorku studentske populacije koja studira na visokoškolskim ustanovama tri univerzitetska centra: u Nišu (Srbija), Bitolju (Makedonija) i Velikom Trnovu (Bugarska). Studentska populacija je odabrana kao uzorak istraživanja imajući u vidu da se radi o društvenoj grupi iz koje bi trebalo da bude regrutovana buduća društvena elita, kao društveni akteri za koje se očekuje da će svojom kulturnom orijentacijom, profesionalnim angažmanom i građanskim aktivizmom predstavljati nosioce razvoja i značajno doprineti oblikovanju međuetničkih, interkulturnih odnosa i regionalne saradnje na Balkanu.

Kultura i nacija kao identitetski markeri

Savremeni društveni procesi, oličeni u čitavom spektru globalizacijskih perspektiva, iako dominantno ekonomski i političko-ideološki usmereni, imaju i vrlo značajne i izrazito utemeljene kulturne determinante i implikacije. Stvaranje svet-skog društva (Lečner i Boli, 2006) ogleda se, s jedne strane, u sve tesnijem povezivanju na nadnacionalnom, regionalnom i globalnom nivou, dok je, s druge strane, sve učestalije jačanje egoizma individualnih i grupnih, naročito nacionalnih i verskih identiteta. Izvesno je – kultura i nacija u savremenom društvu postaju značajni identitetski markeri. Iza ove lapidarno formulisane spoznaje krije se čitav niz najrazličitijih načina manifestovanja granica i fleksibilnosti kulturnih i nacionalnih identiteta, kao i promišljanja složenosti i prepletenosti njihovih međusobnih odnosa.

Kultura i nacija nisu i ne bi trebalo da budu međusobno isključive kategorije, te se s pravom postavlja pitanje mere, prioriteta i kvaliteta njihovih interakcijskih odnosa. Generalno, kultura predstavlja okvir za naciju, jer se, po mišljenju Vila Kimlike (Kymlicka), nacija u sociološkom smislu određuje kao istorijska zajednica koja je tesno povezana sa idejom naroda ili kulture. Ti pojmovi se često definišu jedan pomoću drugoga. Prema tome, nacija predstavlja „istorijsku zajednicu, manje ili više institucionalno dovršenu, koja zauzima izvesnu teritoriju ili otadžbinu i koja deli osobeni jezik i kulturu“ (Kymlicka, 1995: 11).

Nesporno je da kultura stoji u najbližoj vezi sa konstituisanjem identiteta, pri čemu ni kultura ni identitet nisu izvorni, suštinski i nepromenljivi sistemi, već zajednički čine sklop promenljivih, dinamičnih i nestabilnih procesa (Fabijeti, Maligeti i Matera, 2002: 90). Svaki individuum neprestano teži da u datoj kulturi nađe mesta za sebe. Onda kada pojedinac uspe da sebe pronade (identifikuje) u određenoj kulturi, on postaje svestan da deli njena obeležja: zajedničku tradiciju, vrednosne orijentacije, jezik, veru, prava, običaje, umetnosti, dominantne simbole, istorijske mitove i legende (Božilović, 2014: 175). U tom kontekstu, kulturni identitet, možemo odrediti kao „svest o posedovanju određenih kulturnih obeležja koja su imanentna pripadajućoj društvenoj grupi, pri čemu se ne smeju izgubiti iz vida personalne ka-

rakteristike pomoću kojih je jedna osoba prepoznatljiva kao pripadnik grupe“ (Koković, 2008: 121). Ne treba izgubiti iz vida da je bitna osobina procesa identifikacije, odnosno konstrukcije i rekonstrukcije identiteta upravo kontrastivnost, budući da pojedinac postaje svestan sebe (samoidentitet), kao i svog kulturnog, nacionalnog i svakog drugog identiteta tek u odnosu sa *drugima*, u poređenju sa drugim socijalnim grupama i sagledavanju njihovih kulturnih, nacionalnih i ostalih specifičnosti.

Savremeni diskursi naglašavaju da na kulturni identitet ne treba gledati kao na metaforu za nacionalni identitet, naročito ne u modernim građanskim društvima koja prevazilazi nekadašnji princip „jedna nacija – jedna država“. Štaviše, u multi-etničkom, multinacionalnom i multikulturnom okruženju nacionalna država se smatra neprikladnom (čime se referiše na eliminisanje formalne i neformalne diskriminacije i priznavanje raznolikosti). Suprotno nepokolebljivim i čak levo orijentisanim liberalnim teoretičarima, Kaj Nilsen (Nielsen) zastupa mišljenje (na primeru provincije Kvebek u Kanadi) po kome „liberalni nacionalizam“ nije nikakav oksimoron. Shodno tome, kulturni nacionalizam ne mora, po mišljenju ovog autora, apriorno i *per se* biti ksenofobičan, etnocentričan, autoritaran, regresivan, retrogradan i ekskluzivistički nastrojen. Pozivajući se na Kimliku, Nilsen prihvata gledište da nacionalizmi nisu uvek netolerantni ili čak isključivi. Nasuprot ksenofobičnim, autoritarnim i ekspanzionističkim nacionalizmima, postoje miroljubivi, liberalni i demokratski nacionalizmi. Oni, pak, nacionalizmi koji razvitak svoje nacije baziraju na štetu interesa ili prava drugih koji nisu njihove nacionalnosti nespojivi su s liberalizmom i kosmopolitizmom i, uopšte, sa principima svakog civilizovanog moralnog stanovišta (Nilsen 2002: 244–245). Mnogo ranije, Hans Kohn (Kohn) je u svojim tekstovima iz sredine XX veka razvio analitičko i normativno diferenciranje i klasifikaciju nacionalizama u dva osnovna tipa: dobrog, „zapadnoevropskog“ i lošeg, „istočnoevropskog“. Ovaj autor je počeo kao zagovornik koncepta „kulturnog“ ili „etičkog nacionalizma“ koji, za razliku od „političkog“, prema njegovom tadašnjem uverenju nije u suprotnosti sa afirmacijom ideje jedinstva čovečanstva i idealom individualne slobode. U maniru takozvane Konove dihotomije, pojedini teoretičari (Smit, 2010; Plamenatz, 1973; Gelner, 1997), s obzirom na pojavljivanje nacionalizma u različitim evropskim zemljama i njegovim različitim obeležjima, skloni su razlikovanju „zapadnog“ kao racionalnog, liberalnog, ujedinjavajućeg nacionalizma i „istočnog“ kao brutalnog, pretećeg, balkanskog nacionalizma.

Izostavljajući ovom prilikom širu raspravu o pomenoj dihotomiji, autorima ovog rada je blisko stanovište da kakvim god imperativima bio podstaknut i ma na kakvim osnovama bio razvijan, nacionalizam se ne može smisleno opravdati niti vrednosno artikulirati kao „dobar“. Ivan Čolović upravo polazi od činjenice da je nacionalizam zlo koje on smatra jednom vrstom sekularne religije, jedne političke religije. Kao takav, on ima svoje kultove, rituale, verovanja, svoje svete priče i sveta mesta, kao i svoje sveštenike, mučenike, mesije i bogove. Shodno tome, nacionalisti svoju naciju doživljavaju kao zajednicu vernika, zatvorenu u sebe i sa ritualima nalik na religijske obrede (Čolović, 2014: 10–11). Treba imati u vidu da se u

slučaju nacionalizma kulturna dimenzija gotovo uvek stavlja nasuprot političkoj – kulture upadaju u zamku različitih političkih koncepata, naročito onda kada država ili koncept nacije ima presudnu ulogu u eksplicitnoj, totalitarnoj ideologizaciji kulturne sfere. Nepotrebno je podsećati koliko politička i ideološka instrumentalizacija kulture sužava, ograničava, pa i onemogućava razvoj duhovnih potencijala i svestrani razvoj nacija. Možda nacionalizam i nije uvek odlučujući činilac, ali je suviše često bio i danas jeste među glavnim podstrekačima nestabilnosti, sukoba i genocida na Balkanu, čime je ovaj prostor postao simbolička odrednica za čitav niz suprotnih percepcija i brojnih stereotipa. Po mišljenju Marije Todorove, stereotipi o stanovnicima Balkana i balkanizaciji nametnuti su od strane imperijalnih sila kao oznaka za podeljenost i sukobljavanje balkanskih plemena i naroda (Todorova, 1999). Ne i bez sopstvenih „zasluga“, balkanska društva su ovakve negativne političke stereotipe osnažila ratovima i zločinima krajem XX veka.

Kulturna različitost u praksi često se pokazala kao polje sukoba identiteta. Na Balkanu postoji sklonost da sve koji se razlikuju od nas doživljavamo kao strance koje treba isključiti iz društva i stigmatizovati (Božilović, 2014: 39). Višenacionalni, multikulturni balkanski prostor obeležen je, ne od skora već vekovima unazad, vrlo dinamičnom i ostrašćenom etničkom i verskom identifikacijom. U takvim uslovima, umesto da bude promovisana i podržavana, kulturna različitost je često preneglašavana, te je na toj osnovi indukovana naizgled nepomirljivi antagonizam, a kulturni saživot poslednjih decenija doživeo je svoj politički fijasko.

Stvaranje samostalnih nacionalnih država na Balkanu i potreba za kulturnom nacionalnom identifikacijom naroda nisu su se odvijali lako i bez konflikata. Problemi su naročito izbijali tamo gde su se neravnomerni procesi političkog konstituisanja nacija odigravali na relativno uskim geopolitičkim i kulturnim prostorima i pod uticajem interesa vladajućih klasa i njihovih osvajačkih pretenzija. Naročito je nakon sloma Otomanskog carstva došlo do oštih konflikata i sukoba nacionalnih država (Srbije, Bugarske, Grčke, Rumunije) oko podele teritorije, te nije preterano reći da je i danas donekle ta svest prisutna u kolektivnoj memoriji balkanskih naroda. Pri tome su nacionalne kulture ovih država gotovo stalno bile u međusobnom preplitanju i prožimanju, što je doprinelo stvaranju specifičnog „balkanskog duha“, nastalog na raznolikosti života i kultura na ovom prostoru. Takođe, pitanje garantovanja i ostvarivanja prava nacionalnih manjina je vrlo često stvaralo probleme i bilo izvor nacionalnih konflikata u socijalističkim zemljama, što je dovelo čak do potpunog razaranja društveno-političkog sistema, do pojave građanskih ratova i konačno do raspada socijalističkih federacija (Petković, 2011: 143).

Značajnije identifikovanje sa nacijom događalo se, po pravilu, u kriznim istorijskim, društvenim i političkim okolnostima, usled ratova, prisilnih migracija, bolesti, nasilnih pokušaja asimilacija i sl. Takve okolnosti su, usled ontološke nesigurnosti i osećanja ugroženosti, nametale potrebu za čvršćom nacionalnom, kulturnom homogenizacijom i omogućavale jačanje osećanja grupne pripadnosti. Nacionalna i nacionalistička osećanja su pronalazila svoje uporište i u raznovrsnim

kulturnim ostvarenjima naroda na Balkanu, u njihovoj književnosti, muzici, likovnoj umetnosti, predanjima o zajedničkim borbama, stradanjima i pobedama, u izgrađivanju mitova i običaja. Pokazalo se, između ostalog i na primeru srpske istorije, da su nacionalnooslobodilačke težnje često bile praćene svojevrsnim kulturnim egoizmom, veličanjem sopstvene nacije, umetničkim stvaralaštvom koje je uzdizalo „nacionalne heroje” i nepokolebljiv nacionalni ponos. Razume se, svaka politička zajednica je u manjoj ili većoj meri sklona samoljubivim procenama o sopstvenom „božanskom poreklu” i „izabranosti”, te ovo ne treba shvatiti kao specifikum ili isključivo obeležje našeg mentalnog sklopa i nacionalnog duha.

Iako opterećeni posledicama negativnog istorijskog iskustva, Srbija i Balkan su danas, u uslovima balkanske i evrointegracije, suočeni sa neophodnošću prevazilaženja problema neprihvatanja različitosti i pronalaženja načina da se svest o raznolikosti identiteta uklopi u koncept očuvanja, međudnosa i saradnje. Ostvarivanje poželjnog društvenog i političkog realiteta nije lako postići, o čemu svedoče mnoga društva institucionalno, normativno uređena u skladu sa liberalnim i demokratskim načelima, u kojima odsustvo „racionalizacije duha”, naslage prošlosti i tradicionalizma, zatvorenost, ksenofobija i zaziranje od identitetskih različitosti još uvek otežavaju modernizacijski razvoj. Stoga je naša istraživačka pažnja bila fokusirana na to kako se u tri postsocijalistička društva na Balkanu posmatraju raznolikosti kulturnog identiteta koje su utemeljene na nacionalnoj pripadnosti, da li se i na koji način te raznolikosti prihvataju u okviru svakodnevnih životnih praksi većinskog i manjinskog stanovništva.

Metodološki okvir rada

Ovaj rad pruža uvid u odabrane naučne rezultate empirijskog istraživanja, realizovanog pod nazivom „Kulturna orijentacija aktera/studenata, međuetnički odnosi, nacionalni identitet i kultura mira na Balkanu”. Osnovni cilj ovde prikazanog istraživanja bio je da se uporednom analizom utvrde, opišu i objasne specifičnosti kulturnih/vrednosnih orijentacija studenata u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, pružanjem uvida u njihove stavove koji se tiču prihvatanja ili neprihvatanja kulturne raznolikosti zasnovane na nacionalnoj pripadnosti. Ovakav cilj operacionalizovan je utvrđivanjem odnosa studenata prema ostvarivanju kulturnih prava nacionalnih manjina u okviru svakodnevnih životnih praksi u tri odabrana balkanska društva. Tamo gde je to bilo moguće na osnovu raspoloživih empirijskih podataka, razmotrena je determinisanost pojedinih ispitivanih stavova studenata određenim sociodemografskim obeležjima.

Istraživanje je izvedeno metodom ispitivanja na reprezentativnom uzorku studentske populacije koja studira na visokoškolskim ustanovama tri univerzitetska centra: Univerzitet u Nišu (Srbija), Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski” u Bitolju (Makedonija) i Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij” u Velikom Trnovu (Bugarska).

Uzorak je realizovan na 817 ispitanika iz Srbije, 804 iz Makedonije i 586 iz Bugarske, koji studiraju na fakultetima društveno-humanističkih, tehničko-tehnoloških i medicinskih i prirodno-matematičkih nauka. Istraživanje je sprovedeno tokom akademske 2012/13. godine, primenom upitnika kao osnovnog instrumenta istraživanja.²⁵

Radi utvrđivanja vrednosnih orijentacija studenata, razmatrano je da li kod ispitanika dominiraju stavovi koji se mogu smatrati ekspresijom *etnocentrizma*, s jedne strane, ili *kulturnog relativizma*, s druge strane. U teoriji se naglašava da preveliko oslanjanje na kolektivne identitete, i to u prvom redu one etničke, nosi sobom opasnost ekskluzivizma koji se ispoljava kao etnocentrizam koji, uz potcenjivanje drugih, u prvi plan stavlja pripadnike svoje etničke grupe ili nacije. To dovodi u pitanje ne samo funkcionisanje, već, ponekad i ponegde, i samo postojanje složenih zajednica koje čine pripadnici više nacija ili etničkih grupa. Reč je o tendenciji koja, kada je dovedena do krajnosti, poprima formu „ubilačkih identiteta“ (Maluf 2003). U ovom istraživanju smo pod stavovima koji ukazuju na prisustvo *etnocentričnih vrednosti* podrazumevali one stavove kojima se nekritički izražava superiornost sopstvenog naroda, međuetnička netolerancija, ksenofobija, nespremnost za socijalnu interakciju i komunikaciju između ljudi različitog kulturnog porekla i sl. (poput ideje da pripadnici manjinskih zajednica koji žele da žive u Srbiji, Makedoniji ili Bugarskoj treba da se odreknu svog jezika i pisma, svoje vere i tradicije, i da prihvate kulturne osobenosti većinskog stanovništva). Suprotne stavove pomenutima, kojima se propagira poštovanje slobodnog izbora sopstvene kulturne pripadnosti, fleksibilniji stav prema kulturnim raznolikostima u društvu i poštovanje kulturnih prava manjinskih zajednica, očuvanje i afirmacija različitih kulturnih identiteta, nasleđa, dobara i vrednosti smatrali smo izrazima *kulturno-relativističkih vrednosti*.

Zadaci istraživanja koji su bili neposredno vezani za postavljene ciljeve istraživanja odnosili su se na: a) Utvrđivanje mogućih korelacija i identifikovanje kvaliteta veza između stavova studenata iz tri posmatrana balkanska društva o kulturnoj raznolikosti zasnovanoj na nacionalnoj pripadnosti i nekoliko značajnih socio-ekonomskih varijabli: polu, obrazovno-profesionalnom profilu ispitanika, odnosno fakulteta (departmana) na kome studiraju, materijalnom statusu porodice, stepenu obrazovanja i (ne)zaposlenosti roditelja, nacionalnosti i veroispovesti ispitanika; b) Obeležavanje onih kulturnih raznolikosti zasnovanih na nacionalnoj pripadnosti koje izazivaju najveći stepen istovetnosti odgovora ispitanika (bilo da je reč o njihovom prihvatanju ili neprihvatanju).

Iako je dugogodišnje zajedničko življenje različitih naroda na prostoru Balkana uslovalo stalne kulturne kontakte, međusobne uticaje i preplitanje različitih zajednica i kultura, kulturni saživot na ovom prostoru poslednjih decenija nije se

---

²⁵ Detaljnije informacije o uzorku, instrumentu i terenskoj realizaciji empirijskog istraživanja mogu se naći u zborniku radova *Kulturne orijentacije studenata i kultura mira na Balkanu* (Petrović, 2014: 11–17).

pokazao održivim. Iako se kolektivni identiteti na Balkanu i u Srbiji još uvek izgrađuju u okviru snažnih unutarnacionalnih određenja (nacionalna pripadnost, jezik, vera, istorija), hipotetički okvir istraživanja temeljio se na sledećim pretpostavkama: a) S obzirom na inovativni, demokratski i interkulturni potencijal mladih u većini savremenih društava, očekivano je da će studenti u posmatranim poduzorcima generalno pokazati visok stepen prihvatanja kulturne raznolikosti zasnovane na nacionalnoj pripadnosti. Budući da je jedino Bugarska od tri posmatrane zemlje članica Evropske unije (što podrazumeva neophodan stepen normativnog usklađivanja u institucionalnoj sferi sa evropskim društvima, mada ne nužno i vrednosnog profilisanja u pravcu demokratizacije i modernizacije svesti, navika, ponašanja, komuniciranja i sl), biće interesantno utvrditi da li bugarski studenti prednjače u odnosu na srpske i makedonske u pogledu prihvatanja kulturnih prava etničkih zajednica u svojoj zemlji.²⁶ Pri tome treba imati u vidu i to da je aktuelna društveno-politička realnost u Srbiji i Makedoniji još uvek primetno opterećena političkom krizom i međuetničkim sukobima, koji shodno prilikama, političkim akterima i društvenim okolnostima tinjaju ili se rasplamsavaju u određenim momentima. Ovo naročito imajući u vidu probleme koje Srbi i Makedonci imaju u regulisanju odnosa i zajedničkog života sa albanskim stanovništvom (podsećamo na višegodišnje probleme Srba i Albanaca oko podele nadležnosti, kao i spornog regulisanja pravno-političkog statusa Kosova i Metohije; na oružane sukobe makedonske policije i albanskih terorističkih i ekstremističkih grupa u gradu Kumanovu 2015. godine; na dugogodišnji spor makedonskih i grčkih vlasti oko imena države i sl); b) Socio-ekonomski status i obrazovno-profesionalno usmerenje ispitanika pokazaće se kao činioci koji u značajnoj meri utiču na prihvatanje/neprihvatanje kulturne raznolikosti zasnovane na nacionalnoj pripadnosti, odnosno na ostvarivanje kulturnih prava nacionalnih manjina/etničkih zajednica; c) Stavove koji se mogu smatrati izrazom *kulturnog relativizma* u većoj meri će iskazati studenti fakulteta društveno-humanističkih nauka, višeg (boljeg) socio-ekonomskog statusa, negoli studenti tehničkih i prirodnih nauka, nižeg socio-ekonomskog statusa, za koje se pretpostavlja veća sklonost ka *etnocentričnim* stavovima.

Iz upitnika su ovom prilikom izdvojeni odgovori na pitanja koja su se odnosila na socio-ekonomski status ispitanika i pitanja koja su proveravala stepen njihove saglasnosti u odnosu na pet ponuđenih stavova: 1) Srpski/makedonski/bugarski jezik, a sa njim i srpski/makedonski/bugarski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica; 2) U gradovima u kojima živi dosta predstavnika nacionalnih manjina/etničkih zajednica, imena glavnih ulica, trgova i ustanova treba da budu ispisana i na njihovom maternjem jeziku; 3) Pripadnicima nacionalnih manjina/etničkih zajednica treba obezbediti školovanje na maternjem jeziku; 4) Nemam ništa protiv kulturnih manifestacija različitih manjina, ali da se one ne finansiraju iz budžeta države; 5) Nacionalno mešoviti brakovi su nestabilniji od drugih. Odgovo-

---

²⁶ U Bugarskoj ustav ne predviđa postojanje nacionalnih manjina, a sve etničke zajednice tretiraju se kao Bugari različitog etničkog porekla.

ri ispitanika obrađeni su pomoću programa za statističku obradu podataka SPSS, čime su dobijeni kvantitativni podaci koji su, zatim, poslužili u svrhu detaljnije interpretacije, kvalitativne analize i diskusije.

Komparativna analiza empirijskih nalaza i njihova interpretacija

Jezik je jedan od osnovnih elemenata kulturnog identiteta svakog naroda, te se stoga može smatrati nezaobilaznim sredstvom društvene promocije. On je moćan medij svesti društvene grupe kojoj je potrebna legitimacija – sadrži sećanja na prošlost i nije slučajno da se baš u jeziku (imenu te grupe) nalazi mit kojim se tumači njen nastanak. Stoga društvena konstrukcija kolektivnog identiteta ne može biti dovršena bez inkorporacije odlika nacionalnog, u našem slučaju jezičkog, identiteta (Stojković, 2008: 120). Oko pitanja jezika i pisma prelamaju se mnoge socijalne kontroverze i nedoumice i uspostavljaju međuljudski odnosi u multikulturalnom društvu. Pojedinci preko jezika usvajaju svoju kulturu, ostvaruju komunikaciju sa pripadnicima svoje ili drugih društvenih grupa, pa se, shodno tome, očuvanje vlastitog jezika i odbrana prava na njegovu upotrebu često doživljavaju kao čin odbrane same kulture i nacije. Odnos prema kulturnim pravima nacionalnih (etničkih, kulturnih) manjina, među kojima su najvažnija prava ispoljavanja jezičke posebnosti, jedan je od krucijalnih problema savremenog društva. Višenacionalnost, višejezičnost i multikulturalnost ne znače samo različitost jezika i nacionalnih tradicija, već raznolikosti koje vode u bogatstvo izraza.²⁷ Međutim, to se često previda, a jezik i pismo zadobijaju ulogu krutih nacionalnih odrednica koje se sve češće manipulativno ugrađuju u novu konstrukciju identiteta na Balkanu (Božilović, 2007). I to posebno onda kada se propagiraju stavovi o tesnoj povezanosti, čak i neraskidivosti, jezika, vere, nacije i države u okviru ekstremno desničarskih ideologija, koje se smatraju proizvodom nacionalizma koji je bio glavni podstrekač građanskih ratova na prostorima bišve SFRJ 90-ih godina XX veka.

Brojni istorijski primeri pokazuju da je jezik najpogodniji medijum identifikacije jer je jezik imao, ako ne odlučujuću, onda jako bitnu ulogu pri nastanku prvih nacionalnih država. Počevši od doba Francuske revolucije, koja je univerzalne vrednosti Prosvetiteljstva reinterpreterala u nacionalnom ključu, može se govoriti o *jezičkom nacionalizmu*, naročito u slučajevima onih kolektiviteta koji su bili u dužem periodu jezički i etnički blokirani ili su, pak, sticajem okolnosti izgubili državnu samostalnost (Stojković, 2008: 121). U slučajevima današnjih država na ex-yu prostoru, takvi stavovi po pravilu poentiraju neopravdanim i politički gotovo uvek

---

²⁷ Nasuprot postojanju nekadašnjih ideja o uvođenju engleskog jezika ili esperanta kao jedinstvenog međunarodnog jezika ujedinjenih država Evrope, današnja evropska politika u oblasti kulture osmišljena je tako da očuva i podrži kulturnu raznolikost zemalja članica preko njena 23 zvanična jezika, i još mnogo regionalnih i lokalnih jezika koji su u upotrebi.

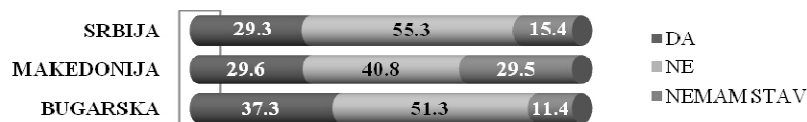
konfliktnim zaključivanjem da svako ko je „pravi“ Srbin, na primer, mora isključivo da govori srpskim jezikom, da koristi ćirilčno pismo i da je pravoslavne veroispovesti, ili podjednako ostrašćenim pristupom vode ideološki motivisanom ekstremizmu o konstrukciji „pravog“ Hrvata – onaj koji govori hrvatskim jezikom, bespogovorno se služi latiničnim pismom i naklonjen je Katoličkoj crkvi. Otuda se tamo gde na zajedničkoj teritoriji žive pripadnici različitih naroda, višjezičnost često pokazuje kao problematičan koncept i teško ostvariva praksa.²⁸

Utvrđujući sklonost studenata ka jezičkoj toleranciji, zamoljeni su u upitniku da iskažu svoj stav povodom sledeće izjave: *Srpski/makedonski/bugarski jezik, a sa njim i srpski/makedonski/bugarski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica* (grafikon br. 1). Većina studenata u sva tri poduzorka nije se složila sa ovakvim stavom (Srbija – 55,3%; Makedonija – 40,8%; Bugarska – 51,3%), što se može tumačiti kao preovladavanje kulturno-relativističkih vrednosnih orijentacija u pogledu ravnopravne upotrebe latiničnog i ćirilčnog pisma. Ipak, interesantno je da su među studentima koji su iskazali saglasnost sa ovim stavom, time i izvesnu naklonost ka lingvističkom etnocentrizmu, prednjačili bugarski studenti (37,3%) u odnosu na srpske (29,3%) i makedonske (29,6%). Moguće je ovo tumačiti kao izvestan recidiv socijalističke prošlosti bugarskog društva i asimilacionih pretenzija koje su došle do izražaja u ovoj zemlji tokom vladavine komunističkog vođe Todora Živkova, a koje su, moguće, putem narativa starijih generacija dospеле do svesti sadašnjih studenata koji su rođeni nakon komunističke vladavine.²⁹ Takođe, podaci pokazuju da skoro trećina makedonskih studenata nema stav povodom ovog pitanja, što je pokazatelj određene sazajne i vrednosne konfuzije ovih ispitanika, za koje se pretpostavlja da su nastale usled odsustva konsenzusa oko osnovnih socijalnih vrednosti i problema u makedonskom društvu.

²⁸ Primer za to su konflikti između Srba i Hrvata u Vukovaru, koji je zadobio epitet podeľjenog grada, u vezi sa službenom upotrebom srpskog jezika i pisma i postavljanjem dvojezičkih tabli ispisanih ćirilčnim i latiničnim pismom na svim javnim institucijama, zgradama, ulicama i trgovima. Postavljanje prvih takvih tabli 2013. godine, na osnovu ustavnih odredbi Republike Hrvatske o pravima nacionalnih manjina, izazvalo je protest hrvatskih ratnih veterana protiv prava Srba u ovom gradu, uz lomljenje i nasilno uklanjanje dvojezičkih tabli, obnavljanje ratnih sećanja i ratne retorike. Nasuprot tome, u Istri je italijanski jezik decenijama ravnopravan sa hrvatskim, a italijanska nacionalna manjina uživa sva prava i iznad ustavnih odredbi. Hrvati i Italijani su očigledno prihvatili suživot, *convivenza*, što pokazuje da je vremenski udaljeno iskustvo fašizma II svetskog rata danas manje opterećujuće u odnosu na ratna iskustva iz 90-ih godina na ovim prostorima.

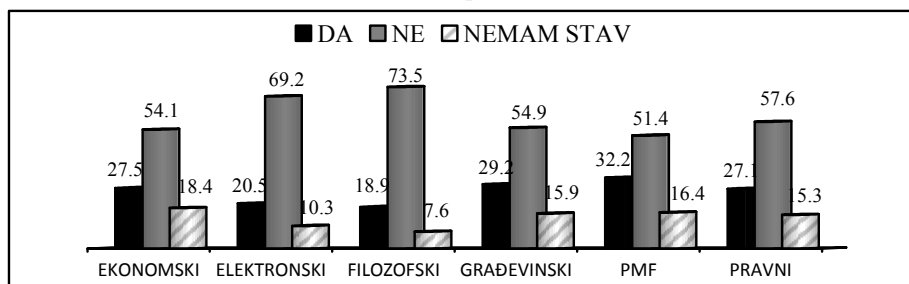
²⁹ Podsećamo da u tom periodu predstavnicima turske nacionalne manjine u Bugarskoj nisu bila priznata nikakva prava, nije im bilo dozvoljeno da se služe svojim jezikom i pismom, čak ni da zadrže svoja muslimanska imena (prisilno su promenjena u bugarska imena i prezimena 1984/5. godine), što je rezultovalo prisilnim proterivanjem ili svojevolumnim odlaskom velikog broja Turaka iz Bugarske.

Grafikon br. 1: Da li se slažete sa sledećim stavom: Srpski/makedonski/bugarski jezik, a sa njim i srpski/makedonski/bugarski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica (%)

Ocena statističke značajnosti razlika u saglasnosti studenata sa ponuđenim stavom ukazuje na odsustvo korelacija u odnosu na pol (osim u makedonskom poduzorku gde se više studentkinja pozitivno izjasnilo), materijalni status, mesto stalnog boravka, nacionalnu pripadnost, veroispovest, stepen obrazovanja i radni status roditelja. Statistički značajne razlike u saglasnosti studenata sa ponuđenim stavom uočene su u odnosu na fakultet/departman (na nivou $p=0.003 < 0,01$; $C=0,307$) kod srpskih studenata i to na sledeći način:

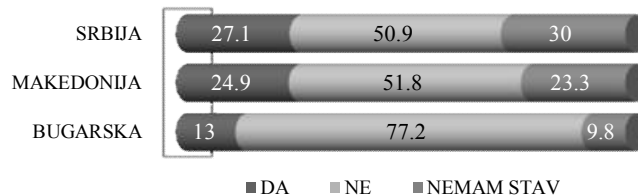
Grafikon 1.1: Da li se slažete sa sledećim stavom: Srpski jezik, a sa njim i srpski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica/fakultet (%)

Najveći stepen neslaganja sa stavom da srpski jezik, a sa njim i srpski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica iskazali su studenti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu (73,5%). Studenti Prirodno-matematičkog (32,2%) i Građevinskog fakulteta (29,2%) procentualno su najviše bili saglasni sa stavom da srpski jezik, a sa njim i srpski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica, mada su na nivou poduzorka prilično ravnomerno podeljeni u pogledu prihvatanja i odbijanja ovakvog stava.

Okvirna konvencija Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina i Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima zagovaraju jezički pluralizam i toleranciju u kontekstu zaštite raznolikosti jezika i kultura i promocije modernih kulturnih i društvenih vrednosti. Ovo je opredelilo naše istraživačko interesovanje u sledećem pravcu:

Grafikon br. 2: Da li se slažete sa sledećim stavom: U gradovima u kojima živi veliki broj pripadnika nacionalnih manjina/etničkih zajednica, imena glavnih ulica, trgova i ustanova treba da budu ispisana i na njihovom maternjem jeziku (%)

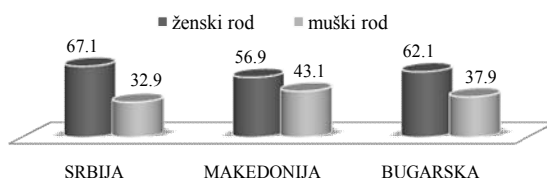

Dobijeni rezultati nisu očekivani niti su ohrabrujući, budući da se polovina srpskih (50,9%) i makedonskih (51,8%), a više od tri četvrtine bugarskih studenata (77,2%) negativno izjasnila u vezi sa stavom u gradovima u kojima živi veliki broj pripadnika nacionalnih manjina/etničkih zajednica, imena glavnih ulica, trgova i ustanova treba da budu ispisana i na njihovom maternjem jeziku. Ovakvi nalazi ukazuju na preovladavanje etnocentričnih vrednosti, odnosno na ograničeni stepen tolerancije ili na njeno potpuno odsustvo kod mladih ispitanika kada je reč o višejezičnoj komunikaciji. To se prevashodno odnosi na javnu sferu društva, u onim sredinama u kojima živi veći broj³⁰ pripadnika nacionalnih manjina, odnosno etničkih zajednica kako su one prepoznate u bugarskoj legislativi. Za razliku od gotovo kategorično negativnih opredeljenja studenata iz Bugarske, skoro trećina srpskih studenata izjasnila se da nema stav o ovom pitanju, što može biti proizvod identitetske zbrke mladih nastale kao rezultat brojnih i važnih, a neuspešno rešenih ili još uvek nerešenih međuetničkih konflikata koji obeležavaju formiranje savremenog kolektivnog identiteta Srba.

Razlike u izjašnjavanju studenata statistički su bile značajne u odnosu na pol u srpskom ($p=0,04$; $C=0,126$) i makedonskom uzorku ($p=0,02$; $C=0,134$) budući da su se studentkinje u znatno većem procentu izjasnile pozitivno u vezi sa ovom tvrdnjom u odnosu na ispitanike muškog pola (grafikon 2.1). Ovi nalazi mogu se protumačiti kao pokazatelj veće interkulturene senzibilnosti studentkinja, odnosno njihove sklonosti ka tolerantnijim opredeljenjima u pogledu višejezične komunikacije u javnoj sferi društva u multinacionalnim sredinama.

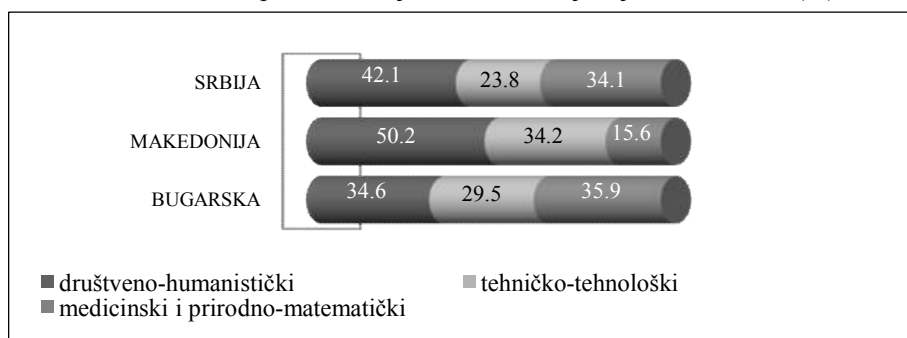
³⁰ Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u RS pravno je utvrđena obaveza uvođenja u ravnopravnu službenu upotrebu jezika i pisma nacionalne manjine ukoliko procenat pripadnika te nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika na njenoj teritoriji dostiže najmanje 15% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva.

Grafikon br. 2.1: U gradovima u kojima živi veliki broj pripadnika nacionalnih manjina/etničkih zajednica, imena glavnih ulica, trgova i ustanova treba da budu ispisana i na njihovom maternjem jeziku/Da/Pol (%)

Grafikon br. 2.2 pokazuje razlike u izjašnjavanju ispitanika koji studiraju na različitim fakultetima i smerovi, za koje se ispostavilo da su statistički značajne (u proseku na nivou $p=0,02$; $C=0,257$) i to na sledeći način: studenti koji su najčešće iskazivali saglasnost sa ponudjenim stavom u vezi sa prihvatanjem višejezične komunikacije u javnoj sferi društva u multinacionalnim sredinama bili su oni koji studiraju neke od društveno-humanističkih nauka (Filozofski, Ekonomski, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu; Ekonomski, Pravni i Pedagoški fakultet Univerziteta u Bitolju; Filozofski, Istorijski, Fakultet lepih umetnosti i Ekonomski fakultet Univerziteta u Velikom Trnovu), zatim su to studenti tehničko-tehnoloških i na kraju medicinskih i prirodno-matematičkih fakulteta (sa približnom zastupljenošću).³¹

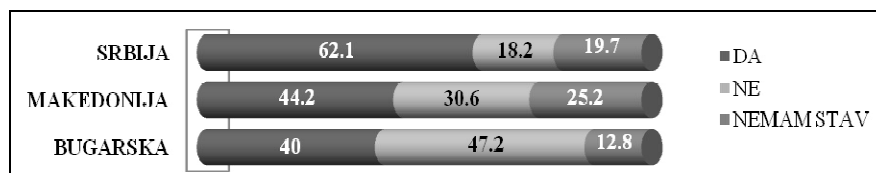
Grafikon br. 2.2: U gradovima u kojima živi veliki broj pripadnika nacionalnih manjina/etničkih zajednica, imena glavnih ulica, trgova i ustanova treba da budu ispisana i na njihovom maternjem jeziku/Fakultet (%)

³¹ Veliki broj anketa ostao je nepopunjen kada je reč o fakultetu (10,6%), odnosno smeru na kome ispitanici studiraju (16,9%), tako da obrazovno-profesionalnu strukturu ispitivane populacije treba uzeti s rezervom (Petrović, 2014: 15).

Primena politike jednakih mogućnosti u domenu kulture podrazumeva, između ostalog, da obrazovni sistem mora biti otvoren prema etnokulturalnoj raznolikosti, doprinoseći očuvanju manjinskih kultura i identiteta. U gotovo svim modernih društava zakonskim merama je predviđeno da manjinsko stanovništvo može ostvarivati obrazovno-vaspitni rad na svom jeziku, kao i to da su u nastavne kurikulume i u vaspitni proces integrisani segmenti o njihovoj istoriji, kulturi i tradiciji. Takođe i da im se omogući da neposredno ili putem svojih predstavnika, učestvuju u odlučivanju ili sami odlučuju o pojedinim pitanjima u vezi sa svojom kulturom i obrazovanjem.³² Utvrđujući stepen etnojezičke tolerancije ispitanika u oblasti obrazovanja, postavili smo im sledeće pitanje:

Grafikon br. 3: Da li se slažete sa sledećim stavom: Pripadnicima nacionalnih manjina/etničkih zajednica treba obezbediti školovanje na maternjem jeziku (%)

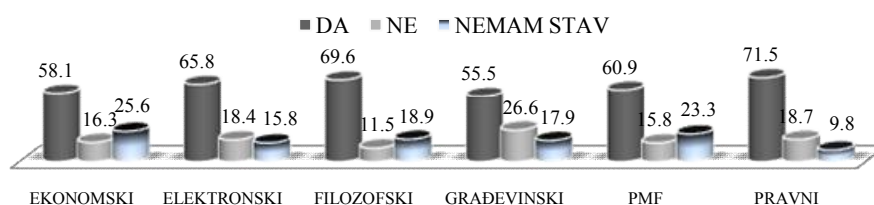

Pokazalo se da su srpski i makedonski studenti tolerantniji u pogledu prihvatanja višejezičnog i interkulturalnog obrazovanja od njihovih bugarskih kolega. Skoro dvotrećinska većina studenata u Srbiji (62%) i nešto manje od polovine studenata u Makedoniji (44,2%) iskazala je svoju preovlađujuću saglasnost sa ponudjenim stavom, što naglašava kulturno-relativističku vrednosnu orijentaciju studenata u vezi sa potrebom da se nacionalnim manjinama obezbedi školovanje na maternjem jeziku. Suprotno očekivanjima, kod ispitanika iz Bugarske preovlađuje neslaganje sa ovim stavom (47,2%), što je moguće tumačiti kao jedan od pokazatelja njihove etnocentrične orijentacije. Kod gotovo polovine ispitanih bugarskih studenata, skoro trećine njih iz Makedonije i petine iz Srbije očigledno je odsustvo osvešćenosti o značaju jezika za očuvanje kulturnog identiteta jednog naroda, kao i nesklonost ka interkulturalnom obrazovanju. Prilično veliki broj studenata iz sva tri poduzorka (najviše iz Makedonije) nije imao ili nije želeo da iznese svoj stav u vezi sa ovim pitanjem, pa je moguće pretpostaviti izvesnu ambivalentnost u pogledu etnocentričnih ili kulturno-relativističkih orijentacija tih studenata prema višejezičnom i kulturno senzibilisanom obrazovnom sistemu.

³² Koliko je ovo pitanje značajno u procesu pristupanja Evropskoj uniji svedoči i činjenica da je decembra meseca 2016. godine u pregovorima Srbije i EU Hrvatska blokirala otvaranje poglavlja 26 (obuhvata oblast obrazovanja i obuke, mlade i sport, kulturu, pristup obrazovanju, programe i druge EU instrumente), označavajući kao sporno pitanje spremnost Srbije da garantuje obrazovanje na jezicima nacionalnih manjina, odnosno na hrvatskom jeziku, uz primedbu koja se odnosi na nedostatak udžbenika na tom jeziku.

Najizraženija povezanost između saglasnosti studenata sa ponuđenim stavom i socio-ekonomskim varijablama pokazala se u odnosu na: pol u srpskom ($p=0,01$; $C=0,176$) i makedonskom poduzorku ($p=0,00$; $C=0,144$), kao i u odnosu na fakultet/departman ($p=0,01$; $C=0,242$) u srpskom poduzorku (grafikon br. 3.1), dok statistički nije bila značajna kod materijalnog statusa, obrazovanja i zaposlenja roditelja, mesto stalnog boravka i godina starosti studenata. Među onima koji su se pozitivno izjasnili većinski su zastupljeni ispitanici ženskog pola u sva tri poduzorka, što potvrđuje češću naklonost studentkinja ka tolerantnijim stavovima i kulturno-relativističkim vrednostima u odnosu na ispitanike muškog pola.

Grafikon br. 3.1: Da li se slažete sa sledećim stavom:
Pripadnicima nacionalnih manjina/etničkih zajednica treba omogućiti školovanje na maternjem jeziku / Univerzitet u Nišu/fakultet (%)

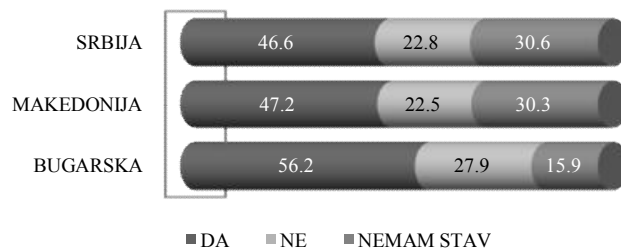
Garantovanje i ostvarivanje manjinskih prava u oblasti kulture podrazumeva, između ostalog, i pravo pripadnika manjinskih zajednica u nekom društvu na slobodno organizovanje raznih kulturnih manifestacija, osnivanje kulturnih, umetničkih i naučnih ustanova, udruženja i društava. Pri tome se eksplicitno naglašava da različitim kulturnim aktivnostima manjinske zajednice postaju vidljive u društvu, čuvajući svoje nasleđe, negujući svoj kulturni identitet i promovišući svoju prepoznatljivost. Ovo se zagovara u strateškim dokumentima EU kojima se reguliše status nacionalnih manjina³³, dok se u okviru evropske politike u oblasti kulture na nivou preporuke predviđa se da države učestvuju u finansiranju ovih aktivnosti u skladu sa svojim mogućnostima.

Rezultati našeg istraživanja, prikazani grafikonom br. 4, pokazali su da u sva tri poduzorka preovlađuje pozitivno izjašnjavanje povodom organizovanja javnih kulturnih manifestacija različitih manjina, pod pretpostavkom da se one ne finansiraju iz budžeta države (Srbija – 46,6%; Makedonija – 47,2%; Bugarska – 56,2%).

³³ Najznačajnija su tri međunarodna dokumenta za zaštitu manjina na regionalnom nivou (sistem zaštite nastao u radu Saveta Evrope i OEBS-a): *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* (usvojena 1950), *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima* (usvojena 1992, stupila na snagu 1998) i *Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina* (usvojena 1994, stupila na snagu 1998).

Iako nije pretpostavljena materijalna pomoć države u organizovanju ovih manifestacija, u proseku svaki četvrti student izneo je negativan stav (Srbija – 22,8%; Makedonija – 22,5%; Bugarska – 27,9%), a gotovo svaki treći u Srbiji i Makedoniji izjasnio se da nema stav povodom ove tvrdnje. Pitanje je kakva bi distribucija odgovora bila da je u ponuđenoj tvrdnji pretpostavljeno budžetsko opterećenje, odnosno finansiranje kulturnih manifestacija manjina (opravdana je pretpostavka da bi procenat pozitivno izjašnjenih studenata u tom slučaju bio značajno manji).

Grafikon br. 4. Da li se slažete sa sledećim stavom:
Nemam ništa protiv javnih kulturnih manifestacija različitih manjina,
ali da se one ne finansiraju iz budžeta države

Studenti iz Srbije su izražavali različitu saglasnost sa pomenutim stavom u odnosu na pol ($p=0,01$; $C=0,163$), fakultet/departman ($p=0,01$; $C=0,272$) i godine starosti ($p=0,04$; $C=0,253$) i to na sledeći način: studentkinje koje su iznele svoj stav povodom organizovanja kulturnih manifestacija manjinskih zajednica, u ukupnom uzorku procentualno su se češće izjašnavale pozitivno (56,3%) u odnosu na ispitanike muškog pola (43,7%). Najviši stepen saglasnosti uočen je kod studenata Prirodno matematičkog (24,1%) i Ekonomskog fakulteta (21,4%), dok naročito iznenađuje to što su u ukupnom uzorku studenti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu iskazali najviši stupanj neslaganja sa stavom (Departmani za sociologiju i anglistiku) i vrlo nizak stepen saglasnosti (svega 14,2%) sa gotovo razvnomernom distribucijom među studentima svih departmana (tabela br. 1).

U srpskom i makedonskom uzorku primećeno je da oni ispitanici koji su se izjasnili da nemaju ništa protiv kulturnih manifestacija manjina, pod pretpostavkom da se one ne finansiraju iz budžeta države, naročito pripadaju studentskoj populaciji između 19. i 23. godine života, dok se kod studenata preko 23 godine primećuje manja sklonost ka prihvatanju pomenutog stava. Nalazi, dakle, ukazuju da se saglasnost sa ponuđenim stavom, a time i sklonost ka kulturno-relativističkim vrednostima, u dva od tri posmatrana poduzorka drastično smanjuje sa povećanjem godina života studenata, što nije očekivani rezultat budući na pretpostavku da će sa stariji studenti na višim godinama studija imati veću svest o značaju poštovanja prava svih ljudi na kulturu.

Tabela br. 1: Da li se slažete sa sledećim stavom:
Nemam ništa protiv javnih kulturnih manifestacija različitih manjina,
ali da se one ne finansiraju iz budžeta RS

Univerzitet u Nišu/Fakulteti (departmani)/saglasnost	Da	Ne	Nemam stav	Ukupno (%)
EKONOMSKI	46,8	19,7	33,5	100
ELEKTRONSKI	71,8	12,8	15,4	100
FILOZOFSKI (Anglistika)	35,1	32,5	32,4	100
FILOZOFSKI (Novinarstvo)	40,5	27,0	32,5	100
FILOZOFSKI (Psihologija)	35,9	28,2	35,9	100
FILOZOFSKI (Sociologija)	38,9	33,3	27,8	100
GRAĐEVINSKI (Građevinarstvo)	49,5	29,9	20,6	100
GRAĐEVINSKI (Arhitektura)	48,5	27,3	24,2	100
PFM (Biologija)	52,6	21,1	26,3	100
PFM (Fizika i hemija)	52,7	16,4	30,9	100
PFM (Geografija)	47,2	9,4	43,4	100
PFM (Matematika)	37,3	17,6	45,1	100
PFM (Informatika)	35,0	15,0	50,0	100
PRAVNI	49,6	25,2	25,2	100

Još jedan pokazatelj sociokulturnog opštenja i povezivanja koji značajno opredeljuje kvalitet multikulturnih odnosa jeste neposredna socijalna interakcija, odnosno prihvatanje prijateljskih i partnerskih odnosa ili sklapanje braka sa ljudima različite etničke/nacionalne pripadnosti. Sledeći elemenat u analizi vrednosnih orijentacija studenata potražili smo u saglasnosti sa stavom da *su nacionalno mešoviti brakovi nestabilniji od drugih* (tabela br. 2). Analiza ukupnog uzorka pokazala je da kod najvećeg broja ispitanika iz sva tri poduzorka, nezavisno od toga koji fakultet studiraju, prevladava kulturno-relativistička vrednosna orijentacija, odnosno potpuno ili delimično neslaganje sa stavom da su nacionalno mešoviti brakovi nestabilniji od drugih (Srbija – 63,3%; Makedonija – 47%; Bugarska – 56,9%). U proseku, četvrtina ukupnog broja ispitanih studenata je iskazala neodlučnost u pogledu saglasnosti sa ovim stavom, što može biti posledica nerazmišljanja o braku ili nepostojanja bliskih kontakata i partnerskih veza sa pripadnicima drugih nacionalnih/etničkih grupa. Iako velika razlika među ispitivanim studentima nije primećena u pogledu njihove neodlučnosti, dotle je u pogledu saglasnosti sa ovim stavom razlika primetna. Naime, pokazalo se da su makedonski studenti skoro dva puta češće od svojih srpskih i bugarskih kolega u različitoj nacionalnoj pripadnosti supružnika prepoznavali potencijalan razlog nestabilnosti bračne veze.

Tabela br. 2: Da li se slažete sa sledećim stavom:
Nacionalno mešoviti brakovi su nestabilniji od drugih (%)

NACIONALNO MEŠOVITI BRAKOVİ SU NESTABILNIJI OD DRUGIH						
saglasnost	SRBIJA		MAKEDONIJA		BUGARSKA	
Uopšte se ne slažem	38,3	63,3	27,2	47	27,9	56,9
Ne slažem se	24,9		19,8		29	
Neodlučan sam	21,7	21,7	26,1	26,1	30	30
Slažem se	10,4	15	13,6	26,9	7,7	13,1
Potpuno se slažem	4,6		13,3		5,4	
UKUPNO (%)	100	100	100	100	100	100

Determinisanost izjašnjavanja studenata povodom ovog pitanja pojedinim sociodemografskim obeležjima nije bila na nivou statističke značajnosti. Iako se mesto stalnog boravka studenata nije pokazalo u ovom slučaju kao značajan korelat ni u jednom poduzorku, analiza distribucije odgovora pokazuje da su najveći stepen nesaglasnosti sa stavom da su nacionalno mešoviti brakovi nestabilniji od drugih iskazali studenti koji su rođeni i/ili žive u velikom gradu. Ovi nalazi ne iznenađuju budući da gradsko stanovništvo, koje je izloženo svakodnevnim dodirima i kontaktima različitih zajednica i kultura, u većoj meri je pozitivno orijentisao prema kulturnoj raznolikosti u odnosu na seosko stanovništvo. Istraživanja urbane kulture kao osnove održive multikulturalnosti (Pušić, 2003) potvrđuju da gradske stanovnike preovlađujuće određuju tolerantniji stavovi u pogledu postojanja i integracije različitih zajednica i kultura u društvu. Takođe, valja naglasiti da je kod srpskih studenata uočeno da saglasnost sa ovim stavom opada sa porastom ukupno ostvarenih mesečnih prihoda domaćinstava u kojima studenti žive. Najveći stepen nesaglasnosti iskazali su studenti čiji ukupni mesečni prihodi domaćinstva ne prelaze 500E, koji su i brojno najzastupljeniji u ukupnom ispitivanom uzorku.³⁴

Zaključak

Predmetna usmerenost prikazanog istraživanja temeljena je na činjenici da je srpsko postsocijalističko društvo, kao i skoro sva savremena balkanska društva, iznutra pluralizovana po više osnova i da njeni građani pripadaju različitim etničkim grupama koje predstavljaju osnovu konstituisanja odgovarajućeg grupnog identiteta. Pluralističko i istinsko demokratsko društvo treba ne samo da poštuje etnički, kulturni, jezički i verski identitet pripadnika manjinskih zajednica, veći da

³⁴ U pogledu ekonomskog položaja porodice, najzastupljeniji u ukupnom uzorku su studenti sa nižim ukupnim mesečnim prihodima porodice između 200 i 500E (34,8%), a najmanja je zastupljenost studenata sa izrazito visokim mesečnim prihodima preko 1100E (3%).

stvara odgovarajuće uslove koji im omogućuju da izraze, očuvaju i razvijaju taj identitet. Za pripadnike nacionalnih manjina, recimo, identitet građanina zemlje u kojoj žive ne isključuje njihovu pripadnost kulturi zemlje porekla. Otuda jezik kao i identitet uopšte, nije samo opis pripadanja određenoj kulturi, već je neka vrsta kolektivnog blaga/nasleđa lokalnih zajednica.

Monokulturna koncepcija razvoja, koja teži očuvanju homogenosti društava u nacionalnim okvirima, zasnovana je na različitim oblicima kulturne represije, asimilacije i unifikacije. Njima se nameće prevlast dominantne, većinske kulture, dok se tradicije, vrednosti i identiteti drugih kultura ugrožavaju. U takvim uslovima multikulturalnost predstavlja samo normativnu kategoriju jer je suočena sa hegemonijom dela nad celinom, bez konstruktivne interkulturalne saradnje, komunikacije i demokratskih odnosa među zajednicama. Manjinske kulture pri tome često formiraju, kako bi Manuel Kastels (Kastels, 2002) rekao, *identitet za otpor* u težnji da se suprotstave političkom monizmu, hegemoniji i neslobodi. U odbrani kulturnih i nacionalnih identiteta kultura često postaje prihvatljiv izvor sukoba, u kojima se konflikti hrane kulturnim različitostima jer bivaju njima podstaknuti. Zato je ključno pitanje za savremena balkanska društva kako pronaći poželjan način za organizovanje različitosti, koje bi podrazumevalo pravno i faktičko priznavanje pluralizma, obezbeđivanje jedinstva različitosti i uvažavanje posebnosti Drugih. Neophodno je pronaći neki bazični vrednosni konsenzus kao poželjan način za integraciju svih kultura i identiteta i razvijati interkulturalnost i toleranciju kao osnovu svakodnevnog života. Jedino u takvim uslovima multikulturalnost, kao objektivna datost, može predstavljati životni prostor za kulturnu interakciju i suprotnost u odnosu na moguće oblike negiranja ili ugrožavanja brojnih kulturnih različitosti.

Istraživanje je bilo fokusirano na utvrđivanje kulturnih/vrednosnih orijentacija studenata iz tri balkanska društva (srpskog, makedonskog i bugarskog) u odnosu na kulturne raznolikosti u nacionalnom kontekstu. Studentsku populaciju smatramo analitički posebno značajnom, budući da je ona jezgro iz koga se regrutuje buduća intelektualna, politička, društvena, kulturna i ekonomska elita (na osnovu čega je moguće projektovati njihovu buduću akademsku mobilnost i društvenu angažovanost). Rezultati istraživanja delimično su potvrdili polaznu hipotezu da će većina ispitivanih studenata iz tri univerzitetska centra u Nišu (Srbija), Bitolju (Makedonija) i Velikom Trnovu (Bugarska) izražavati stavove koji se mogu smatrati ekspresijom *kulturnog relativizma* (ovakve orijentacije najizraženije su među srpskim studentima, nešto manje kod makedonskih, a najmanje kod bugarskih studenata).

Utvrđeno je da većina studenata iz sva tri poduzorka prihvata ravnomernu upotrebu ćirilice i latiničnog pisma, ne videći u tome potencijalnu opasnost od ugrožavanja svog jezika i naroda. Uprkos tome, višejezična komunikacija u javnoj sferi je, reklo bi se, osetljiva tema i očigledno nije nešto što studenti većinski prihvataju, budući da među njima dominira stav da u gradovima u kojima žive pripadnici nacionalnih manjina/etničkih zajednica ne treba imena ulica, trgova, ustanova i sl. ispisivati jezicima manjinskih grupa. Bez obzira na ovakvo opre-

deljenje, studenti iz Srbije i Makedonije pokazuju spremnost da podrže obrazovanje pripadnika nacionalnih manjina na njihovom maternjem jeziku, dok se studenti iz Bugarske većinski tome protive. Interesantno je da među studentima koji su iskazali izvesnu naklonost ka lingvističkom etnocentrizmu (protiveći se upotrebi latinice u svom društvu), prednjače upravo bugarski studenti u odnosu na ostale. Takođe, studenti iz sve tri zemlje većinski su izrazili pozitivan stav u pogledu održavanja kulturnih manifestacija pripadnika nacionalnih manjina, pod pretpostavkom da država ne izdvaja budžetska sredstva za njihovo finansiranje. Opravdano je verovati da bi studenti bili daleko manje spremni da podrže manjinske kulturne manifestacije kada bi se one održavale o trošku države. Kulturno-relativističke vrednosne orijentacije među studentskom populacijom iz sva tri poduzorka preovladavaju naročito u prihvatanju kulturne raznolikosti utemeljene na nacionalnoj pripadnosti u privatnoj/intimnoj sferi. Naime, zabeleženo je većinsko neslaganje studenata (naročito onih koji žive u porodicama sa nižim ukupnim mesečnim prihodima, nezavisno od toga kog su pola) sa stavom da su nacionalno mešoviti brakovi nestabilniji od drugih, na osnovu čega je moguće zaključiti o njihovoj otvorenosti, spremnosti za komunikaciju, prijateljske, partnerske ili bračne odnose i kontakte sa drugim ljudima, bez obzira na njihovo etničko poreklo ili kulturnu raznolikost.

Najveći stepen saglasnosti u odgovorima studenata zabeležen je u neslaganju sa stavom da su nacionalno mešoviti brakovi nestabilniji od drugih, kao i u preovlađujućem pozitivnom izjašnjavanju u vezi sa potrebom da se nacionalnim manjinama omogući školovanje na maternjem jeziku. To ukazuje na naročito izraženu nacionalnu/etničku kulturnorelativističku senzibilisanost studenata u pogledu multietničkih partnerskih/bračnih odnosa. Delimično je potvrđena hipoteza da stavove koji naginju ka kulturnom relativizmu u većem stepenu iskazuju studenti fakulteta društveno-humanističkih nauka, negoli prirodnih i tehničkih nauka, s obzirom na njihovo stručno profilisanje i programsku koncepciju studija. Osim utvrđene veće sklonosti studentkinja (ispitanica ženskog pola) ka kulturno-relativističkim vrednosnim orijentacijama u tri od pet ispitivanih ajtema, rezultati istraživanja nisu ukazali na očekivane značajnije korelacije stavova studenata i njihovog socio-ekonomskog statusa. Određeno odstupanje od očekivanog iskazali su bugarski studenti, koji su od svih istraživanih pokazali najmanju toleranciju u poštovanju kulturnih raznolikosti i prava manjina. Formalno pristupanje EU još uvek nije garancija usvajanja i iskrenog prihvatanja njenih dominantnih vrednosti. U sociologiji je poznato da je progresivna promena svesti izvesno dugotrajan proces koji zahteva promene kulture na svim nivoima – od socijalno-strukturnih do individualno-psiholoških.

Literatura

- Božilović, N. (2007) *Kultura i identiteti na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet i Centar za sociološka istraživanja.
- Božilović, N. (2014) *Kulturno klatno: ogledi o tradiciji i modernizaciji kulture srpskog društva*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Čolović, I. (2014) *Rastanak s identitetom*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Fabijeti, U., Maligeti, R., Matera, V. (2002) *Uvod u antropologiju: od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio.
- Gelner, E. (1997) *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad: Matica srpska.
- Kastels, M. (2002) *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Koković, D. (2008) Kulturni i etnički identitet. *Sociološki godišnjak: Nacija i moderno društvo*, 117–29.
- Kymlicka, W. (1995) *Multicultural Citizenship*. Oxford: Clarendon Press.
- Lečner, F. Dž. i Boli, Dž. (2006) *Kultura sveta: začeci i ishodi*. Beograd: Clio.
- Maluf, A. (2003) *Ubilački identiteti*. Beograd: Paideia.
- Nilsen, K. (2002) „Kulturni nacionalizam, ni etnički, ni građanski“, u: Divjak, S., *Nacija, kultura i građanstvo*, Beograd: Službeni list SRJ, str. 243–254.
- Petković, J. (2011) Culture, Nations and Nationalism, *Facta Universitatis, Series Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Vol. 10, N° 2, pp. 141-152.
- Petrović, J. (2014) Osnovne informacije o uzorku, instrumentu i terenskoj realizaciji empirijskog istraživanja „Kulturna orijentacija aktera/studenata, međuetnički odnosi, nacionalni identitet i kultura mira na Balkanu“, u: *Kulturne orijentacije studenata i kultura mira na Balkanu* (pr. Zaharijevski, S. D., G. Đorić, G. Stojić). Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja.
- Plamenatz, J. (1973), “Two types of Nationalism”, in: *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*, E. Kamenka, (ed.), London: Edward Arnold, pp. 24-36.
- Pušić, Lj. (ur.) (2003) *Urbana kultura – osnova održive multikulturalnosti*. Novi Sad: Centar za sociološka istraživanja, Katedra za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Smit, A. D. (2010) *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Stojković, B. (2008) *Evropski kulturni identitet*. Beograd: Službeni glasnik.
- Todorova, M. (1999) *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Jelena S. Petković
Nikola T. Božilović
University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš

CULTURAL IDENTITIES AND ETHNIC DIVERSITY
(comparative analysis of results of research of students' attitudes
in Serbia, Macedonia and Bulgaria)

Summary: The main objective of this paper is to consider the similarities and differences in the perception of cultural diversity based on ethnicity, which are present in students in Serbia, Macedonia and Bulgaria, and that the comparative analysis to emphasize the characteristics of students' attitudes towards the realization of cultural rights of ethnic minorities within the everyday practice. Provides insight into the value orientations toward students from the three countries, marking their positions, which can be considered an expression of ethnocentrism, one or cultural relativism, on the other hand. On the basis of the collected empirical data, in particular the results of the research that conducted during the academic 2012/13 year in Serbia, Macedonia and Bulgaria, the authors critically analyze the sustainability of cultural identity in the context of ethnic diversity and reflect the current social context in Serbia and the Balkans that contribute to and / or make it difficult to sensitize young people and other social actors for democratic cultural values.

Keywords: Culture, Identities, National Diversity, Ethnocentrism, Cultural Relativism.